

Mövzu 19. AZƏRBAYCAN XALQ CUMHURİYYƏTİ

PLAN

- 1. Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması**
- 2. Daxili siyasət məsələləri.**
- 3. Xarici siyasətinin əsas istiqamətləri**
- 4. Cümhuriyyətin süqutu.**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi elan olunandan sonra ölkə hökuməti xarici siyasət üzrə geniş konsepsiyanın hazırlanması zərurəti ilə üzləşdi. Təbii, bu siyasətin əsas yönələri, strategiya və taktikası ilkin mərhələdə elə hökumətin özündə hazırlanırdı. Ancaq xarici siyasət idarəsi qurulduqca bu vəzifələr onun öhdəsinə keçdi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, xarici siyasət kursunun əsasları Milli Şuranın 1918-ci ilin may ayının 28-də qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsində əks olunmuşdu. İstiqlal Bəyannaməsində deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Cənubi və Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir.
2. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması demokratik respublikadır.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların vətəndaşlıq və siyasi hüquqlarını təmin edir.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişaf üçün geniş imkanlar verir.
6. Müəssisələr Məclisi çağrılana kimi bütün Azərbaycan idarəsi başında xalq səsverməsi yolu ilə seçilmiş Milli Şura və onun qarşısında məsuliyyət daşıyan müvəqqəti hökumət durur. (1)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində prezident idarəçiliyinin olmaması konkret bir şəxsin xarici siyasət kursuna təsir göstərməsinin qarşısını alırdı. Ona görə də elə ilk günlərdən xarici siyasət xətti kollektiv surətdə müəyyən edilirdi. Siyasət kompasının əqrəbi Qərbə yönəlmişdi. Bu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Kabinetinin başçısı Fətəli xan Xoyskiinin 1918-ci il mayın 30-da yeni dövlətin yaranması haqqında İstanbul, Vyana,

Paris, London, Roma, Vaşinqton, Sofiya, Buxarest, Madrid, Haaqa, Moskva, Stokholm, Kiyev kimi mərkəzlərə göndərdiyi teleqramlarda da açıqlanırdı. (2) Şərq ölkələrinin xarici işlər nazirlərindən yalnız İran və Yaponiyanın Xarici İşlər Nazirliyi başçıları bu haqda xəbərdar edilmişdilər.

1918-ci ilin yayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin dörd istiqaməti müəyyən edildi.

Bunlardan birincisi Zaqafqaziyaya yönəlmişdi. Məqsəd bütün yaxın qonşularla sülh, mehriban qonşuluq, hərtərəfli işbirliyinin qurulması idi.

İkincisi Rusiya ilə siyasət beynəlxalq konfranslarda iqtisadi işbirliyi, siyasət sahəsində qarşılıqlı münasibətlər üzrə imkanların öyrənilməsi üçün Rusiya ilə Ukrayna ərazisində yaranan müstəqil respublika və hökumətlərlə normal diplomatik əlaqələr qurulmasına xidmət etməliydi.

Üçüncüsü, Avropa ilə bağlı siyasət, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin tanınması, rəsmi diplomatik münasibətlərin qurulması vəzifəsini daşıyırdı.

Dördüncüsü, Türkiyə və İran dövlətləri ilə siyasət konsepsiyası idi. Burada məqsəd adı çəkilən ölkələrlə siyasi, sosial, iqtisadi yaxınlıq qurmaq, onlardan maddi, ideoloji dəstək almaq, müxtəlif səviyyələrdə və ayrı-ayrı ölkələrlə diplomatik əlaqələr qurulmasında onların vasitəçiliyindən istifadə etmək idi.

Xarici siyasətdə qonşu Zaqafqaziya respublikaları ilə diplomatik münasibətlər qurulması prioritet idi. 1918-ci ilin iyununda Xarici İşlər Nazirliyinin təklifi ilə Gürcüstana diplomatik nümayəndə təyin edildi. Bundan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Gürcüstanda milli-azadlıq hərəkatının öncüllərindən olan Məmməd Yusif Cəfərov təmsil edəcəkdi. (3)

1918-ci ildə öz müstəqilliklərini elan etmiş Azərbaycan və Gürcüstan mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə vəziyyətləri təxminən eyni idi. Erməni təcavüzü nəticəsində Azərbaycan daha ağır durumda olsa da, qonşu Gürcüstan və hətta Ermənistanla münasibətləri mehriban qonşuluq münasibətləri səviyyəsində qurmağa çalışırdı. Lakin ermənilərin ərazi iddiaları və Azərbaycan torpaqlarına müdaxiləsi nəticəsində Ermənistanla münasibətləri qaydaya salmaq mümkün olmadı və son ana qədər ermənilərin günahı üzündən hər iki dövlət arasında düşmənçilik münasibətləri qaldı.

Hər iki dövlətin, xüsusən Azərbaycan diplomatlarının təmkinli siyasəti nəticəsində Azərbaycanla Gürcüstan arasında mehriban qonşuluq münasibətləri yaranmağa başladı ki, bu da öz müstəqilliklərini qorumağa və möhkəmləndirməyə çalışan bu dövlətlərin bir

çox məsələlərdə, xüsusən Paris Sülh Konfransında əlbir fəaliyyət göstərməsinə səbəb oldu. Hər iki dövlət üçün hərbi təhlükə mövcud olduğuna görə, 1919-cu il iyunun 16-da Azərbaycanla Gürcüstan arasında Hərbi Müdafiə Müqaviləsi imzalandı.

Çox təəssüf ki, Böyük Ermənistan xülyası ilə yaşayan ermənilər öz ərazi iddiaları ilə çıxış edərək bu üç Qafqaz xalqlarının birləşərək müstəqillik və suverenliklərini qoruyub möhkəmləndirilməsi yolunda əngələ çevrildilər. Ermənistanın əsassız ərazi iddiaları və təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın vəziyyəti daha da ağırlaşmışdı. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyi Ermənistanla olan problemləri həll etməyə daha çox vaxt və enerji sərf edirdi.

İlkin məqsədləri hökumətdə müzakirə ediləndən sonra Xarici İşlər Nazirliyi 1918-ci il iyunun 22-də Məmməd Yusif Cəfərova iki məktub göndərərək inzibati-ərazi mübahisələrinin aradan qaldırılması üçün Azərbaycan-Ermənistan xüsusi komissiyasının yaradılması haqqında Ermənistanla danışıqlara başlanmasının vacibliyini bildirdilər. Məktubda danışıqların Yelizavetpolda keçirilməsi təklif olunurdu. Hacinski yazırdı: «Azərbaycan Respublikası hökuməti dövlət sərhədlərinin elan edilməsinə başlayarkən bu məsələdə qonşu dövlətlərlə, o sıradan Ermənistanla əlaqə qurulmasını özünə borc bilir».(4)

Eyni təklif Gürcüstana da göndərilmişdi.Sənəddə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin «əsrlərdən bəri hər iki dövlətin xalqları arasında qurulmuş dostluq münasibətlərinin saxlanması və möhkəmləndirilməsi»mövqeyində olduğu vurğulanırdı. (5) Bu məsələlər öncədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci il iyunun 20-də keçirilən xüsusi yığıncağında müzakirə edilmişdi.(6)

Toplantıda bunun üçün Xarici İşlər Nazirliyi yanında komissiya yaradılması qərara alınmışdı. Ancaq Xarici İşlər Nazirliyinin 1918-ci ilin iyun-oktyabr aylarında əsas aktivliyi elə Türkiyə üzərində qaldı. 1918-ci il iyunun 4-də Türkiyə ilə Azərbaycan arasında Sülh və Dostluq Müqaviləsi bağlandı. Sənədi Azərbaycan tərəfdən Məmməd Əmin Rəsulzadə və Məmməd Yusif Hacinski imzalamışdı. Bu, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin xarici dövlətlərlə bağladığı ilk müqavilə idi. Sənəddə deyilirdi: «Bir tərəfdən Osmanlı İmperiyası hökuməti, digər tərəfdən öz müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikası hökuməti öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban qonşuluq münasibətləri bərqərar etməkdə qarşılıqlı surətdə razılığa gəlirlər». (7)

Müqavilənin birinci bəndi təsdiq edirdi ki, Osmanlı İmperiyası ilə Azərbaycan

Respublikası arasında daimi sülh və möhkəm dostluq bərqərar olacaq. ikinci maddə, Osmanlı İmperiyası ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan arasında sərhəd xəttinin müəyyən edilməsinə aid idi. Bu maddədə göstərilən huquqlara əsasən Azərbaycan Türkiyə ilə geniş sərhədləri olan dövlət idi. Müqavilənin üçüncü bəndinə əsasən Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan öz aralarında tezliklə sərhədləri müəyyən edən protokol imzalayacaq və Osmanlı hökumətinə məlumat verəcək, öz növbəsində həmin protokollar bu müqavilənin bir hissəsini təşkil edəcəkdir. Azərbaycan üçün ən mühüm olan dördüncü maddədə göstərilirdi ki, dinclik və asayiş möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əgər ehtiyac duyularsa, Osmanlı hökuməti Azərbaycan Respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürür. Beşinci maddəyə əsasən Azərbaycan hökuməti onun sərhədyanı ərazilərində yaradılmış silahlı quldur dəstələrini tərkisilah etməyi və qovmağı öz üzərinə götürürdü. Altıncı maddə dəmiryol yüklərinin daşınmasında tərəflərin öhdəliklərindən, yeddinci maddə konsulluq konvensiyası, ticarət müqaviləsi və digər aktların hazırlanmasından, səkkizinci maddə azad gediş-gəlişdən, doqquzuncu maddə Azərbaycanın beynəlxalq poçt-teleqraf ittifaqına girməsinə qədər ölkələr arasında poçt-teleqraf əlaqələrindən, onuncu maddə hazırkı müqaviləyə zidd olan Brest-Litovks Müqaviləsinin tərəflər arasında qüvvədən düşməsinin bir ay ərzində təsdiq edilməsindən bəhs edirdi. Sonuncu maddə üzrə təsdiq edilmiş mətnlərin İstanbulda mübadilə ediləcəyi göstərilirdi. Osmanlı imperiyası ilə bağlanan müqavilə Azərbaycan hökumətinin beynəlxalq nüfuzuna müsbət təsir göstərməklə yanaşı Azərbaycan türk millətinin mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün zəruri bir addım idi. Müqaviləyə hərbi yardım haqqında maddənin daxil edilməsi o demək idi ki, əslində Qarabağın dağlıq hissəsində azğınlıq törədən erməni dəstələri ləğv ediləcək və Bakı xarici düşmənlərdən təmizlənib orada əminamanlıq yaradılacaqdır. (8)

Daxili və xarici siyasətin birliyi Azərbaycan hökumətinin fəaliyyətində mühüm daşı rolunu oynayaraq Avropa dövlətlərini ölkənin müstəqil dövlət kimi yaşamasına iqtidarlı olduğuna inandıra bildi. Siyasətin belə bir vacib özəlliyinə görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti, Xarici İşlər Nazirliyi diplomatik dəyərlərə əsaslanan xarici siyasət konsepsiyası yarada bildilər.

Türkiyənin birinci dünya müharibəsində məğlub olması, Mudros Sazişinə (30 oktyabr 1918-ci il) uyğun olaraq qoşunlarını Zaqafqaziyadan çıxarması, hökumət tərkibinin dəyişdirilməsi, yeni kabinetdə britaniyəpərəstlərin mövqeyinin güclənməsi (9) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyini xarici siyasətdə düzəlişlər

aparmağa məcbur etdi.

1918-ci il oktyabrın sonlarında Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin təqdimatı ilə hökumət T.Makinskini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi təyin etdi. (10) Daha sonra Kırım hökuməti yanında diplomatik nümayəndəliyin təsis edilməsi məsələsi nizamlandı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Kabinetinin bu işdə Xarici İşlər Nazirliyi başçılarının Krimdə ölkə nümayəndəliyinin yaradılması üzrə arqumentlərini əsas götürərək nazirliyi diplomatik nümayəndəliyi müstəqil yaratmasını tapşırı. (11) 1918-ci il noyabrın 1-də M.Y.Vəzirov Ukraynada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin diplomatik nümayəndəsi elan edildi. O, eyni zamanda Azərbaycanın Krimdəki diplomatik nümayəndəsinin səlahiyyətlərini müvəqqəti olaraq həyata keçirəcəkdi. (12)

Beləliklə, 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyi Gürcüstanda, Ermənistanda, Ukraynada, Krimdə diplomatik nümayəndəliklər yaradılması üzrə təşkilati işlə kifayətlənərək xarici siyasət konsepsiyasının yalnız bir hissəsini gerçəkləşdirə bildi.

1918-ci ilin avqustundan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə və Xarici İşlər Nazirliyinə daşnak silahlı dəstələrinin özbaşınalıqları haqqında çoxsaylı şikayətlər gəlməyə başladı.(13)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XİN bu özbaşınalıqlara son qoyulması üçün Ermənistan hökumətinə diplomatik təsirin bütün formalarından istifadə edirdi. Xarici İşlər Nazirliyi əsasən Gürcüstan və Ermənistandakı diplomatik nümayəndəliklərin ünvanına teleqram və məlumatlar göndərirdi. Bir qayda olaraq burada ermənilərin dinc sakinlərə qarşı zorakılığından söz açılır, münafişə rayonlarının Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğu, bütün ərazi mübahisələrinin dinc yolla nizamlanmasının vacibliyi vurğulanırdı. Azərbaycanın mövqeyi xarici işlər naziri Adil xan Ziyadxanovun Borçalı rayonuna görə Gürcüstanla Ermənistan arasında baş vermiş silahlı toqquşmayla bağlı 1918-ci ilin dekabrında Gürcüstanın xarici işlər nazirinə ünvanladığı məktubda daha dəqiqi göstərilirdi. Nazir yazırdı: «İndiki toqquşmanın nəticələrindən asılı olmayaraq sonda rayonun taleyi qılinc gücünə deyil, maraqlı tərəflər arasında arbitrac yolu ilə müəyyən edilməlidir».(14)

1919-cu il avqustun 19-da Paris Sülh Konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyəti məclis sədrinin adına ərizə göndərərək Qars vilayətinin, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzalarında, İrəvan quberniyası, İrəvan qəzasının bir hissəsində

yaşayan azərbaycanlı əhalinin Ermənistan ərazisinə zorla birləşdirildiyini açıqlamışdı.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin başçıları Ermənistan hökumətinin «milli düşmənçiliyin güclənməsinə yol açdığı üçün» daşnak dövləti ilə dostluq və işbirliyi siyasətindən əl çəkməyə məcbur olduqlarını bildirirdilər. Bundan sonra Vahid Qafqaz Evi konsepsiyası faktiki olaraq iflasa uğradı – Ermənistan Respublikası heç cür bu konsepsiyaya qol qoymurdu.(15)

Ermənistan hökuməti qonşu dövlətlərlə açıq-aydın konfliktin böyüyərək «əsrlərin münaqişəsi»nə çevrilməsinə can atırdı. Onlar elə tələblərlə çıxış edirdilər ki, heç bir tarixi əsası olmayan bu tələbləri heç müzakirə etməyə dəyməzdi. Məsələn, «Azərbaycan» qəzetinin 1919-cu il 18 may tarixli sayında ermənilərin bu əsassız tələblərinə toxunaraq Daşnaksütun Partiyasının İrəvanda nəşr olunan «Coqovurdi Dzain» qəzetində ermənilərin Zaqafqaziya sərhəddi haqqında material verdiyi göstərilir. Məqalədə ermənilər hətta erməni yaşamayan bir sıra əraziləri də öz torpaqları kimi təqdim edir. O dövrdə Ermənistan aşağıdakı ərazilərə iddia edirdi:

1. Bütün İrəvan quberniyası;
2. Bütün Qars rayonu;
3. Tiflis quberniyasının bir çox əraziləri, o sıradan Axalkalaki qəzasının iki məntəqəsi;
4. Borçalı qəzasının şimalı;
5. Gəncə quberniyasının bir hissəsi, o cümlədən Qazax qəzasının cənubu, Cavanşir qəzasının cənub-şərqi, Şuşa qəzasının şimalı, Cəbrayıl qəzasının Bank, Hadrut, Edilli Arakül kəndləri, Zəngəzur qəzasının demək olar hamısı.

Bütün bu faktlar sübut edir ki, Ermənistan qonşu dövlətlərlə nəinki dinc və mehriban şəraitdə yaşamaq istəmir, əksinə, Azərbaycana və Gürcüstana qarşı irəli sürdüyü əsassız ərazi iddialarından geri çəkilmək istəmir və məsələləri hərbi yolla çözməyə çalışır. Belə bir şəraitdə Azərbaycan Demokratik Respublikası hökuməti yaranmış təhlükəni aradan qaldırmaq üçün bütün səylərini bu istiqamətə yönəltməli oldu.

O zaman qonşu İranla münasibətlərin qaydaya salınmasının böyük önəmi var idi. Çünki İran dövlətinin yeni yaranmış Azərbaycan dövlətinə münasibəti birmənalı deyildi. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsində qonşu dövlətlər və xalqlarla mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulmasında maraqlı olduğunu önə çəkirdi. Təbii, bu, İran dövlətinə də aid idi. Ancaq Azərbaycan torpaqlarının böyük hissəsinin İran dövlətinin ərazisində olması məsələni

mürəkkəbləşdirirdi və Azərbaycan hökumətində İrana qarşı münasibətlə daha ehtiyatlı olmağı tələb edirdi. İran dövləti Azərbaycan adlı dövlətin yaranmasından onun cənubi Azərbaycana təsir göstərəcəyindən ehtiyatlanırdı. Bu da səbəbsiz deyildi. Tarix göstərirdi ki, şimalda müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması Cənubi Azərbaycanda da bir canlanma yaratdı, milli şüurun oyanmasına, müstəqillik meyllərinin güclənməsinə səbəb oldu. 1920-ci ildə güneydə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə yaranmış milli azadlıq hərəkatı deyilənlərə misaldır.

İran diplomatları ilə sonrakı görüşlərdə, xüsusən Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyəti öz meqeyində möhkəm dayanaraq İranın öz siyasətində dəyişikliklər etməsinə – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımasına nail olmuşdu. Bu, Azərbaycan diplomatiyasının böyük uğuru idi.

1920-ci ilin yanvar-aprel ayları Azərbaycanla İran arasında fəal yaxınlaşma dövrü oldu. İran Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin tanıyandan sonra iki dövlət arasında müqavilə və konvensiyalar paketi imzalandı. Sənədlər 1920-ci il aprelin 4-də qüvvəyə mindi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin ən uğurlu addımı Azərbaycanın nümayəndə heyətinin Paris Sülh Konfransında iştirakı və burada göstərdiyi fəaliyyət hesab oluna bilər. 1919-cu il yanvarın 18-dən 1920-ci il yanvarın 21-nə qədər davam edən bu konfrans I Dünya müharibəsinin yekunlarına həsr olunmuşdur. Bu konfransda qalib dövlətlər məğlub tərəfə öz şərtlərini diktə edir və dünyanın yeni siyasi xəritəsini müəyyən edirdilər.

1918-ci il dekabrın 28-də hökumətin parlament Ağsaqqallar Şurası ilə birgə keçirdiyi iclasda Paris Sülh Konfransında iştirak edəcək nümayəndə heyəti seçildi. Nümayəndə heyətinin sədri Ə.Topçubaşov, üzvləri M.H.Hacınski, Ə.Ağayev, Ə.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli, M.Mehdiyev, M.Məhərrəmov oldular. Nümayəndə heyətinə Paris sülh konfransında ölkəni təmsil etmək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınmasına nail olmaq, Azərbaycanın milli mənafeyini və suverenliyini qorumaq səlahiyyətləri verilmişdi.

Nümayəndə heyəti 1919-cu il yanvar ayında İstanbul vasitəsilə Parisə yola düşməli idi. Lakin nümayəndə heyəti Parisə vaxtında gedə bilmədi. Çünki Azərbaycan nümayəndə heyətinə konfransda iştirak etməyə icazə verilməmişdi. Paris sülh konfransına vaxtında və iki nümayəndə heyəti ilə gələn ermənilərdən fərqli olaraq Azərbaycan nümayəndə heyəti beynəlxalq diplomatik normalara əməl edərək 1919-cu il yanvarın 20-dən aprelin 22-dək

Parisə gəlmək üçün icazə gözlədilər. Yalnız aprelin 22-də, yəni ABŞ prezidenti Vilson konfransda Azərbaycan məsələsini rəsmi olaraq qaldırmasından 10 gün qabaq Azərbaycan nümayəndə heyəti təcili olaraq Parisə çağırıldı.

1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul edərkən Vilson bildirmişdi ki, Antanta dünyanı xırda hissələrə bölmək istəmir, onlar üçün Azərbaycanın Qafqaz Federasiyasının yaradılması ideyasını bəyənməsi yaxşı olardı. Federasiya millətlər cəmiyyətinin tapşırığı ilə hansısa bir dövlətin himayəsində olacaqdı. O, bildirmişdi ki, Azərbaycan məsələsi Rusiya məsələsində qabaq yoluna qoyula bilməz. (16) Bu açıqlama ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin tanınması arasında (1920-ci il yanvar) bir neçə ayda Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi demokratik normalar və qanunun aliliyi əsasında yürütdüyü ədalətli xarici siyasət ölkənin müstəqil yaşamağa qadir olduğunu bütün dünyaya sübut etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yürütdüyü düzgün xarici siyasət və Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyətinin gərgin fəaliyyəti öz bəhrəsini verdi. 1920-ci il yanvar ayının 11-də Antanta Ali Şurası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini fe-fakto səviyyəsində tanıdığını bildirdi. Bu çox böyük qələbə idi. Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyektinə və beynəlxalq münasibətləri iştirakçısına çevrildi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başqa dövlətlərlə diplomatik münasibətlə qurmağa çalışmasını bu dövlətlərin bir çoxu müsbət qarşıladı. 1920-ci ildə Bakıda 16 xarici nümayəndəlik, o sıradan Böyük Britaniya, Belçika, Yunanıstan, Danimarka, Litva, ABŞ, Fransa, İsveç və s. ölkələrin diplomatik nümayəndələri fəaliyyət göstərirdilər. Yalnız Rusiya Azərbaycanın müstəqilliyini tanımadığını bildirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk gündən Rusiya ilə münasibətləri qaydaya salmağa çalışırdı. Azərbaycan hökuməti sovet Rusiyasına qarşı silahlı müdaxilədə iştirak etməmiş, bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan qüvvələrə heç bir yardım göstərməmiş, onları müdafiə etməmiş, əksinə, Rusiyanın tamamilə bölünməsi və ərazisinin işğal edilməsi planına qarşı çıxmışdı. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan parlamentinin ilk yığıncağında Məmməd Əmin Rəsulzadə bildirmişdi ki, Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması heç də ölkənin Rusiyaya düşmənçilik münasibəti bəsləməsi deyil. Biz demokratik prinsiplərə əsaslanan Rusiya dövləti istəyirik, biz Rusiyaya hörmət edirik, ancaq öz müstəqilliyimiz bizim üçün hər şeydən əzizdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk illərində xarici siyasətdə demokratik xətt yürütmək tərəfdarları ölkəni sovet Rusiyasına qarşı silahlı mübarizəyə cəlb etmək istəyən qüvvələrin təzyiqilə üzləşdilər. Bakıdakı Britaniya qoşunlarının komandanı, general-

mayor V.M.Tomson 1918-ci il oktyabrın 18-də Bakıda quzey Qafqazın bütün xalqlarını birləşərək bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmağa çağırırdı. Bununla da müvəqqəti olaraq sovet Rusiyası ilə diplomatik münasibətlərin inkişafı mümkün olmamışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ayrı-ayrı ictimai-siyasi quruluşlarda olan dövlətlərlə – bolşevik Rusiyası, sostal-demokrat Gürcüstanı, daşnak Ermənistanı monarxist İranla münasibətləri qaydaya salmağa çalışarkən mehriban qonşuluq prinsipini ardıcıl həyata çevirirdi. Bununla bağlı Azərbaycan hökuməti dəfələrlə sülh təklifi ilə daşnak dövlətinə, Gürcüstana, Britaniyaya komandanlığına, bütün Antanta dövlətlərinə, o cümlədən Rusiya hökumətinə müraciət etmişdi.

Ancaq Rusiya ilə diplomatik münasibətləri qaydaya salmaq mümkün olmadı. Çünki Rusiyanın özünün keçmiş müstəmləkələri haqda gizli, məkrli planları vardı. Başlıca məqsəd çar Rusiyasının müstəqillik qazanan keçmiş müstəmləkələrinin yenidən nəzarətə almaq və imperiyanı bərpa etmək idi.

1919-cu ilin may ayında ağqvardiyaçı Denikin Petrovski və Dərbəndi tutaraq Azərbaycanın müstəqilliyi üçün təhlükə yaratdı. Hər an müdaxilə gözlənilirdi. Azərbaycan hökuməti Denikin təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün bütün diplomatik vasitələrdən istifadə edirdi. Bu işdə Qərb ölkələrinin mövqeyi həlledici idi. Buna görə də Xarici İşlər Nazirliyi Qərb dövlətlərinin dəstəyini qazanmaq üçün gərgin fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycan diplomatiyasının uğurlu addımları sayəsində Denikin təhlükəsi aradan qaldırıldı. 1919-cu il noyabrın 6-da Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Əlimərdan bəy Topçubaşov AXC Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi xəbərdə Antanta nümayəndəsinin onu Deknik ordusunun Azərbaycana hücum edə bilməyəcəyinə əmin etdiyini bildirirdi. Antanta rəsmisi Topçubaşova bildirmişdi ki, Rusiyanın mərkəzində Denikinin görəcəyi çox işlər var: «Sizi əmin edirəm ki, Paris Sülh Konfransının Denikin üçün Quzey Qafqazda təyin etdiyi xətlərdən güneyə doğru bir addım belə ata bilməz».

Bu xəbəri nəzərə alan AXC Xarici İşlər Nazirliyi başçıları 1919-cu il noyabrın 23-də Cəfər bəy Rüstəmbəyovu Rusiyanın güneyindəki silahlı qüvvələrin baş komandanı general Denikinin yanında Azərbaycanın rəsmi nümayəndəsi təyin etdilər. Bu zamandan başlayaraq bolşevik qoşunları Könüllülər Ordusunu darmadağın edəne qədər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Xarici İşlər Nazirliyinin Denikin və onun ətrafı ilə birbaşa diplomatik münasibətləri vardı.bu, yaranan problemləri, gürünlükləri dərhal aradan qaldırmağa imkan yaradırdı.

Ancaq çox keçmədi ki, Denikin təhlükəsi daha ciddi təhlükə ilə əvəzləndi. Bu təhlükənin yaxınlaşması daha aydın duyulur, AXC-nin daxili sənədlərində xüsusi vurğulanırdı.

1920-ci il 28 yanvarda xarici işlər naziri F.X.Xoyski Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.Topçubaşova göndərdiyi məlumatda Azərbaycanın beynəlxalq durumuna toxunaraq yazırdı: «Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyətində xeyli böyük və vacib dəyişikliklər baş vermişdir ki, bu da əvvəlki bütün münasibətləri kökündən dəyişdirmişdir. Şübhəsiz, ən böyük hadisə Rusiyadan ayrılan xalqlara, o cümlədən Zaqafqaziya xalqlarına uzun müddət və inadla düşmənçilik münasibəti bəsləyən Könüllülər Ordusunun məhv edilməsidir. İndi Zaqafqaziya yeni bir qüvvə ilə, şimaldan sürətlə irəliləyən Qırmızı Ordu ilə qarşılaşır; Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşdıqca təbii ki, ölkə daxilində bolşevik təmayülünü gücləndirir, eyni zamanda ölkəni bitərəf vəziyyətdən çıxır. Bu isə nəticədə Antanta ilə münasibətlərin pisləşməsinə səbəb ola bilər. Digər tərəfdən ermənilər vəziyyətdən istifadə edərək Azərbaycana qarşı açıq və gizli işlərini gücləndirirdilər. Dekabrda keçirilən konfransda Azərbaycanla Ermənistan arasında Zaqafqaziya respublikalarının konfransını keçirmək haqqında prinsipial razılıq əldə edilməsinə baxmayaraq ermənilərin Zərgəzurda başladığı hərbi əməliyyatlar, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvanda müsəlmanların döyüləsi və Qarabağda iğtişaşlar dayandırılmayıb və bu gün də davam edir».

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, 1919-cu ilin sonu-1920-ci ilin başlanğıcında Azərbaycanın daxili və xarici siyasəti çox ağır idi. Denikin qüvvələrinin məhv edilməsi bir təhlükəni aradan qaldırırdısa, əvəzində daha təhlükəli bir qüvvə – bolşevik Rusiyasının hərbi qüvvələri meydana çıxırdı. Vəziyyəti ağırlaşdıran cəhət o idi ki, IX Qırmızı Ordu Azərbaycan sərhədinə yaxınlaşdıqca daxiləki düşmən qüvvələr - bolşeviklər, daşnaklar və digər Rusiyameylli qüvvələr fəallaşırdı.

RSFSR-in xarici işlər komissarı Çiçerindən ilk müraciət 1920-ci il yanvarın 2-də gəldi. «Azərbaycan xalqı»na ünvanlanmış bu çağırış faktiki olaraq ultimatum idi. Denikin rus, gürcü, azərbaycanlı fəhlələrin qatı düşməni olduğunu bildirən Çiçerin «Azərbaycanı və Azərbaycan xalqını» Denikinə qarşı mübarizə aparmağa çağırırdı.

AXC XİN sənədi düzgün qiymətləndirə bildi. Hələ daşnakların etibarlı tərəfdaşı olan Denikin 1919-cu ildə Azərbaycan və Gürcüstana təhlükə törədəndə RSFSR-in xarici siyasət idarəsi susmağa üstünlük vermişdi. İndi – qırmızı ordu Denikini faktiki olaraq darmadağın etdiyi, AXC Qarabağda erməni separatçıları ilə müharibədə ordusunun

gücünü tükətdiyi zamanda bolşevik dövlətinin xarici işlər komissarı Azərbaycanı işbirliyinə məcbur etmək istəyirdi. Təbii, RSFSR-in əslində belə bir iş birliyinə ehtiyacı yox idi. Çiçerin demarşının bir məqsədi vardı – Azərbaycan hökuməti təklifə etiraz edərsə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı «düşmən möqeyi» göstərməyə hüquqi təminat almaq.

XİN 1920-ci il yanvarın 11-də Antanta dövlətlərinin Azərbaycanla Gürcüstanın dövlət müstəqilliyini tanıması faktına illüziya ilə yanaşmamışdı. Qərb dövlətlərinin bu mövqeyi nəticəsində Azərbaycan öz müstəqilliyini itirməli oldu.

Rəsmi səviyyədə tanınma yüksək qiymətləndirilsə də, artıq gecikmişdi. Bu, Qırmızı Ordu hissələri Zaqafqaziya respublikalarının sərhədlərinə doğru durmadan irəliləyəndə baş verməli idi.

Həqiqətən də müttəfiqlərin Ali Şurası 1920-ci il yanvarın 17-də Azərbaycanın və Gürcüstanın diplomatik nümayəndələrinin (Topçubaşov, Çxeidze, Sereteli, Avalov) iştirakı ilə Fransa Xarici İşlər Nazirliyində bolşeviklərin Zaqafqaziyaya hücum təhlükəsini müzakirə edərkən qəti qərar qəbul edilməmişdi. Ali Şura belə təhlükəli bir məqamda «maddi dəstək məsələsi»ni müzakirə edirdi.

Bu arada Avropa və Amerika mətbuatı Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrini öz ölkələrinin ərazisindən qırmızı orduya qarşı hücum üçün baza kimi istifadə edilməsinə razılıq vermələri versiyasını irəli sürürdü. Hər iki ölkə nümayəndə heyətlərinin başçıları Ə. Topçubaşov və P. Çxeidze yanvarın 24-də bu versiyanı təkzib edən açıqlama yaydılar. Sənəddə bildirilirdi ki, danışıqlarda ölkələrin müdafiəsi, təhlükəsizlikləri zərbə altında qalarsa, onlara ərzaq və hərbi sursat yardımını göndərilməsi məsələləri müzakirə edilib.

Yaranmış durumun müzakirəsindən sonra F.X.Xoyski 1920-ci il yanvarın 24-də Çiçerinə cavab (radioteleqram) göndərdi. Sənəddə Azərbaycan hökumətinin öz müqəddəratını həll etmək istəyən rus xalqının mübarizəsinə qarışmağı yolverilməz saydığı bildirilirdi. Xoyski xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, neytral dövlət olan AXc istənilən xarici müdaxiləyə baxmayaraq, öz azadlığını və müstəqilliyini qorumaqda israrlıdır.

Çiçerinlə Xoyski arasında yazışma davam edirdi. Çiçerin 1920-ci il 28 yanvar tarixli radioqramında AXc xarici işlər nazirini birbaşa cavabdan yayınmaqda suçlayırdı. Daha sonra xalq komissarı AXc-i Könüllülər Ordusuna göndərmək üçün rus zabitlərinə səfərbərliyə almaqda, hökumətin Denikinə qarşı mübarizəsini dayandırmaqda, Denikinə himayədarlıq edən Böyük Britaniyanın tərəfdaşı olmaqda ittiham edirdi.

Çiçerinlə Xoyski arasında yazışma davam edirdi. Çiçerin 1920-ci il 28 yanvar tarixli

radioqramında AXC xanici işlər nazirini birbaşa cavabdan yayınmaqda suçlayırdı. Daha sonra xalq komissarı AXc-i Könüllülər Ordusuna göndərmək üçün rus zabitlərinə səfərbərliyə almaqda, hökumətin Denikinə qarşı mübarizəsini dayandırmaqda, Denikinə himayədarlıq edən Böyük Britaniyanın tərəfdaşı olmaqda ittiham edirdi. Bunun ardınca isə əsil demaqoqiya başlayırdı. Çiçerin Azərbaycanın taleyinə təsir göstərdiyi üçün sovet hökuməti ilə Denikin arasında gedən mübarizəni AXc-i maraqlandırmalı olduğunu, guya Denikinin vahid və bölünməz Rusiya yaratmağa çalışdığını, sovet hökumətinin bütün xalqlardan olan zəhmətkeş kütlələrin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu tanıdığını yazırdı.

Sonda deyilənlər Azərbaycan diplomatlarını mövqeyinə heç bir təsir göstərmək gücündə deyildi. Çünki onlar bütün xalq kimi sovet Rusiyasının nə AXc-in, nə də Gürcüstanın dövlət müstəqilliyini tanıdığını bilirdi. Çiçerinin açıqlamaları sırf diplomatiya və açıq provakasiya xarakteri daşıyırdı.

1920-ci il fevralın 5-də durumun müzakirəsindən sonra F.X.Xoyski Çiçerinə növbəti nota göndərirdi. Sənəddə sovet hökumətinin AXC-də baş verənlərdən yetərinə xəbərdar olmadığı önə çəkilirdi. Xoyski bildirirdi ki, özünün Rusiyada gedən mübarizəyə neytral olmasına əsaslanan AXC hökuməti general Prjevalskini bütün qərargahı ilə birgə Bakıdan qovub. Hökumət nəinki rus zabitlərinin ölkə ərazisində səfərbərliyinə imkan yaradıb, əksinə, Prjevalskiyə mətbuatda zabitlərin çağırışı üçün elan verməyi belə qəti qadağan edib. XİN başçısının sözlərinə görə AXC hökuməti heç zaman öz azadlıqları uğrunda mübarizə aparan Dağıstan və Quzey Qafqazın dağlı xalqlarına qarşı hər hansı addım atmamış, əksinə, bütün mümkün vasitələrlə Denikin ordusunun onların ərazisindən çıxarılması üçün dağlılara dəstək verib və verməkdədir.

AXC XİN Çiçerinin açıqlamalarını əsassız sayırdı. Hökumət sovet hökumətinin silahlı mübarizə durumunda olduğu Polşanı, Finlandiyanı, Estoniyanı tanıdığı halda AXc-in müstəqilliyini tanınamasına təəssüfünü bildirirdi. AXc XİN Azərbaycanla RSFSR arasında mehriban qonşuluq, dostluq münasibətlərini, danışıqların Rusiyanın AXc-in müstəqilliyini qeyd-şərtsiz tanıması əsasında keçirilməsini təkcə arzu etmir, vacib sayırdı.

Buna cavab olaraq Rusiya xarici işlər komissarı Çiçerin bildirmişdi ki, «AXc-in müstəqilliyinin tanınması sovet Rusiyası ilə Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlərlə bağlı bir sıra məsələlər üzrə danışıqlardan sonra mümkün ola bilər».

XİN-də aparılan gərgin analitik işdən sonra 1920-ci il martın 7-də Xoyskinin adından Çiçerinə daha bir nota göndərildi. Sənəddə bildirilirdi ki, AXc-in müstəqilliyinin tanınmasının çətin və uzunmüddətli danışıqlardan asılı vəziyyətə salınması xalqların öz müqəddəratını

təyinatmə hüququnun sovet Rusiyası üçün önəmli olmasına böyük şübhə yaradır.

Əks halda o, prinsip xarakterini itirir və əsasən imperiya dövlətlərin istifadə etdiyi silaha çevrilir. Sonuncu ifadə xüsusi diqqət tələb edir. Çünki bu, faktiki olaraq RSFSR-in Azərbaycana qarşı imperiya siyasəti yürütməsinə eyham vuran diplomatik gediş idi. Beləliklə, AXC XİN bolşevik hökumətinin imperialist söylərini rəsmən açıqlayanlardan oldu.

Sonuncu notada ADİ XİN bir daha sovet Rusiyası ilə «hər iki dövlətin suverenliyi əsasında» [56, 53] mehriban qonşuluq münasibətlərinin qurulmasına hazır olduğunu bildirirdi. Maraqlıdır ki, sənəd konkret xarakter daşıyırdı. Xoyski AXc hökuməti adından sovet hökumətini deyilən əsasda Azərbaycan hökuməti ilə danışıqlara başlamaqda hazır olmasına cavab istəyirdi.

Ancaq Çiçerin notaya heç bir cavab göndərmədi. İndi bütün bu diplomatik manevrlərin sovet hökuməti üçün Azərbaycan Respublikasına edəcəyi müdaxiləyə don geyindirmək cəhdi olduğu aydın görünür. Gözlənilmədən başladığı diplomatik yazışma və nota mübadiləsini kəsən RSFSR xarici işlər komissarlığı daha AXC XİN-lə hər hansı münasibətlərə sөy göstərmədi. Bu susqunluq sovet Rusiyasının AXC-i tanımaq istəmədiyini sübut edirdi. İndi aydın olur ki, o dövəmdə Rusiya XI qırmızı ordunun Azərbaycana yeridilməsi üzrə gərgin hazırlıq işləri aparırmış.

Ermənilərin Azərbaycanın Qərbində qaldırdıqları qiyam həm ölkədəki, həm də xaricdəki bolşeviklərin bəd niyyətinə təkan verirdi. Qiyam AXC hökumətini bütün silahlı qüvvələri bölgədə yerləşdirməyə məcbur etdi. Bununla da Rusiyanın təcavüzü ərəfəsində Azərbaycanın quzey sərhədləri praktiki olaraq müdafiəsiz qalmışdı. O biri tərəfdən də Azərbaycandakı bolşevik qurumları daşnak qiyamını əsas gətirərək hərbi yardım üçün Rusiyaya müraciət edilməsinin vacibliyini söyləyirdilər. Onların fikrincə, yalnız Rusiyanın dəstəyilə Azərbaycanda qayda-qanun, sabitlik yaradıla bilər.

Çiçerinin ünvanına XİN-in sonuncu notası 1920-ci il aprelin 15-də göndərilmişdi. F.X.Xoyskinin imzaladığı notada bildirilirdi: «Rusiya sovet hökuməti qoşun qüvvələrinin Dərbənd rayonunda - Azərbaycan sərhədləri yaxınlığında cəmləşməsi müşahidə edilir. Sovet hökumətinin məqsədlərindən xəbərdar edilməyən Azərbaycan hökuməti qoşunların bölgəyə gətirilməsinin səbəbləri haqqında dərhal məlumat verilməsini xahiş edir». Notaya cavab verilmədi. Çünki, artıq Azərbaycanın işğalına hazırlıq son mərhələdə idi. Aprelin 27-də XI qırmızı ordu Azərbaycan sərhədlərini keçdi. Bu, ilhaq məqsədilə suveren dövlətə qarşı açıq təcavüz aktı idi.

XI ordunun Bakıya hücumə keçməsi ilə eyni gündə, saat 12-də AK(b)P MK və Qafqaz

Vilayət Komitəsinin Bakı bürosu Azərbaycan parlamentinə ultimatum verərək hakimiyyəti təhvil vermələrini tələb etdilər. Bəlli olduğu kimi, dinc əhali arasında qan tökülməsinə yol verməmək məqsədilə Azərbaycan Parlamenti aprelin 27-si axşam hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi haqqında qərar çıxardı.

Son anda belə Azərbaycan dövlətinin və xalqının mənafeyini hər şeydən yüksək tutan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, maddi və mənəvi sərvətlərini və nəhayət, əninki Şərqdə ilk olan, hətta dünyada tayı-bərabəri olmayan demokratik bir quruluşu qorumaq məqsədilə hakimiyyəti bolşeviklərə müəyyən şərtlərlə təslim etdilər. Bu şərtlər aşağıdakılardır:

1. Sovet hakimiyyətinin idarə etdiyi Azərbaycanın tam müstəqilliyinin qorunub saxlanması;

2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaratdığı hökumətin müvəqqəti orqan olması;

3. Hər hansı kənar təzyiqdən asılı olmayan Azərbaycanın əsl idarə formasının fəhlə, kəndli və əsgər deputatlarının təmsalında Azərbaycanın yüksək qanunvericilik təşkilatının təyin edilməsi;

4. Hökumət idarələrindəki qulluqçuların tutduğu vəzifədə qalması (yalnız vəzifəli şəxslər əvəz olunur);

5. Yeni yaradılmış kommunist hökumətinin hökumət və parlament (keçmiş) üzvlərinin həyat və mülkiyyətinin toxunulmazlığının təmin edilməsi;

6. Qızıl Ordunun döyüşlə Bakı şəhərinə daxil olmasına yol verməmək üçün tədbirlər görülməsi;

7. Yeni hökumətin Azərbaycanın müstəqilliyini tapdalamaq məqsədilə hər hansı bir kənar həmləyə (haradan olursa-olsun) qarşı qəti tədbirlərlə və əldə olunan bütün vasitələrlə mübarizə aparılması.

AXC-in süqutu ilə birgə onun dövlət institutları, o sıradan da XİN ömrünü başa vurdu. Bütün diplomatik söylərinə baxmayaraq, AXC XİN sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi qarşısında gücsüz qaldı.